

ТВОРЧИСТЬ О. СТОРОЖЕНКА В ОЦІНЦІ ДОСЛІДНИКІВ

У статті окреслено історичні передумови, у яких працював О. Стороженко. Здійснено огляд його історичних оповідань і творів етнографічного ґатибу в оцінці критиків ХІХ-поч. ХХ ст. Закцентовано увагу на сюжеті творів з урахуванням історичного контексту, а також обставин їх літературного та фольклорного походження.

Ключові слова: *історичний контекст, твір, іноземний сюжет, жанр, ідентичність.*

Творча спадщина Олекси Петровича Стороженка досить різноманітна і цікава з погляду варіативності жанрів. Тут знаходимо повість, драму, історичну фантастику, анекдоти, приказки і т.д. Незважаючи на те, що літературна діяльність письменника датується саме тими роками, коли ставлення до української мови було ворожим, фольклорист спромігся підтримати свій народ та його надбання у вигляді традицій та досвіду.

Не одне покоління літературознавців розглядало твори письменника. Серед них можна виділити П. Хропка, М. Петрова, О. Огоновського, М. Зерова, Д. Чижевського та ін. Але увагу дослідників насамперед привертала праці О. Стороженка історичного характеру, а також жанрова класифікація творів письменника. Загальновідомі праці, де б подавалося сучасне трактування сюжетів українських оповідань фольклориста, на сьогоднішній день зустріти складно.

У цій статті ми спробуємо детально розглянути частину творчого доробку О. Стороженка і виявити значення подібних текстів, враховуючи історичні обставини, а також походження сюжетів, що лягли в основу творів письменника.

Ще у середині XVII століття, Московська держава відмовилася залишатися свідком ситуації, що відбувалася на сусідніх територіях. Цар Олексій Михайлович змушений був скликати земський собор з усіма чинами Московської імперії, адже небезпека з боку козаків почала сягати загрозливого стану. Запорожці мали на меті досягти дружних стосунків з Туреччиною, а це означало сумісні спустошувальні набіги козаків і татар на сусідні (Московські) землі.

На засіданні вирішувалося питання, чи прийняти гетьмана Богдана Хмельницького з військом та усіма землями до складу вище згаданої держави. 18 січня 1654 року на Переяславській раді гетьман Богдан Хмельницький разом з частиною козацької старшини присягнув на вірність. Тоді ж були прочитані умови нового договору, за яким, як пише М. Костомаров: «...вся Украина, казацкая земля<...>, присоединялась под именем Малой России к Московскому государству...» [1, 392]. Через 2 місяці угода (між урядом Гетьманщини та московськими урядовцями) була схвалена. Внаслідок цього акту, а також наступних (Андрусівське перемир'я, «вічний мир»), до складу Московської держави ввійшли значні території українських земель, які одразу ж стали автономними.

Поступово царат починає впроваджувати певні обмеження для «новоприбулих». До 80-х років VIII століття панівний та середній українські класи переживають русифікацію, відбувається насадження російської мови та культури. Але попри такі обставини, українська національна культура не занепадає, а навпаки, зміцнює свої позиції. М. Грушевський зазначає: «Легкість, з якою вони [вищі класи] втрачали своє національне обличчя, не виключала певної національної гордості, а відчуження від народу не заважало із симпатією ставитись до особливостей, хоча б і зовнішніх, українського побуту, до української народної словесності та її мови <...> Своє значення ці симпатії отримують тільки зі зверненням таких українофілів до народної мови» [2, 360].

Твори, що починають друкувати в останні роки XVIII ст. – перші десятиліття XIX ст., сприяють появі нового, свіжого та довірливого погляду на народну українську мову. Тексти, написані цією мовою, поважають та цінують, вважаючи зверненням до народної свідомості та до об'єднання інтелігенції зі співвітчизниками, розташованими на менш вагомому щаблі суспільних відносин.

Тут варто наголосити на вагомій та надзвичайно важливій роботі тогочасних фольклористів. Красу та незалежність мови можна показати народу лише в тому випадку, якщо він відчує тяжіння до старовини та своїх предків, власного коріння. У 1857 – 1858 рр. з'являються «Записки о Южной Руси» П. Куліша, у 1860 р. – альманах «Хата», у 1861-1863 рр. починає виходити друком журнал «Основа» та низка видань на території сучасної Західної України. Діячі «Громади» наполягають на проведенні освітньо-культурницьких заходів, що особливо впливає на певну актуалізацію україномовної літератури. «Звідси, – зазначає М. Грушевський, – оригінальний зміст, що характеризує цю нову українську літературу вже з її перших кроків – народні теми творчості, реалізм і демократизм <...>. З цього погляду перші літературні твори, що викликали серйозну увагу до народної мови й послужили початком її літературної обробки, склали епоху в історії українського народу» [2, 364].

Період формування наших предків в націю, з власними стійкими переконаннями та осмисленою самосвідомістю, тісно пов'язаний з творчістю Марка Вовчка, Т. Шевченка, П. Куліша, Ганни Барвінок, Л. Глібова, А. Свидницького та ін. Ціле покоління письменників одночасно звернулося до матеріалу, що віками існував лише в усному варіанті,

використовуючи напрацювання своїх попередників та сучасників (етнографів та збирачів усної народної творчості).

Цей ряд письменників варто доповнити іменем відомого українського письменника та фольклориста – Олексою Петровичем Стороженком, який був неймовірно здібним літератором, що знаходив натхнення в усній народній творчості, мові та власне українському гуморі. Врахувавши біографічні віхи життя письменника, можна стверджувати, що сама доля надавала О. Стороженку можливість поринути в буденність та менталітет справжнього українського селянства. Перебуваючи на службі, літератор часто переїжджав з одного населеного пункту до іншого, тому зміг добре вивчити побут та життя населення Південної України, прослухав велику кількість легенд та переказів, приказок та прислів'їв, анекдотів та приповідок.

П. Хропко наголошує на тому, що О. Стороженко завжди цікавився сучасним та минулим життям народу, вмів швидко завести розмову з будь-якою людиною, підтримати бесіду та вислухати. Сама сутність натури письменника подобалась простому люду, що допомагало фольклористу встановлювати тісні зв'язки з оповідачами.

Прийоми, які письменник застосовує для оброблення фольклорного матеріалу, незначною мірою нагадують способи передання народної творчості у творах Г. Квітки-Основ'яненка. М. Зеров вказує на те, що схема оповідань авторів однакова, але вступи творів О. Стороженка є більш колоритними, бо «у них відчувається не релігійно-сумирний тон моралізатора, а міркування етнографа чи історика-аматора» [4, 217].

Крім того, оповідання письменника відрізняються від творчого доробку його сучасників завдяки майстерності ведення усної розповіді. Якщо у Г. Квітки-Основ'яненка є оповідач, який перебуває на рівні між автором та читачем, то у О. Стороженка, як вказує М. Зеров, «щоразу виринає все інше обличчя <...> в нього ширша, ніж у Квітки, амплітуда усної розповіді: він не тільки сам розповідає, але вміє прекрасно віддати й мову старенької забудькуватої бабусі...» [4, 218].

Незважаючи на широку обізнаність О. Стороженка з українською культурою та звичаями, автор вдається до комбінування та художньої інтерпретації фольклорної спадщини не тільки свого народу, а й **чужоземних сюжетів** з власне української позиції, надаючи сухим або неповним прислів'ям, приказкам, приповідкам та анекдотам певної моралі, що закарбується в пам'яті українця, як «мораль предків».

Візьмімо один із найвідоміших творів письменника **«Розумний бреше, щоб правди добути»**. На початку тексту знаходимо жанрове визначення **«приказка»**. Це означає, що автор представляє майстерно розвинуту версію сталого вислову, що передавався із уст в уста десятками поколінь.

Натомість, М. Дашкевич, в одній зі своїх праць, заперечує таке тлумачення підзаголовку і подає свій варіант виникнення задуму автора. Дослідник вказує на знароднення чужоземного сюжету, і наголошує на тому, що оповідання О. Стороженка **«Розумний бреше, щоб правди добути»** є дуже схожим на східну повість **«Die Parageimarchenerzählt von Moriz Wickerhauser»**. Схожою є думка А. Кримського, який в своєму листі до Б. Грінченка зазначає, що **«Розумний бреше, щоб правди добути»** – це єсть староруське оповідання» [5, 403]. Письменник робить відсилку до праці О. Веселовського **«Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине»**, де в одному з розділів описуються варіації судів Соломона в західних і східних легендах. Оповідання письменника варто порівняти з 6-м судом, в якому ідеться про вкрадені

коштовності. О. Веселовський наголошує на тому, що цей суд «одинъ изъ тѣхъ судовъ, который чаще всего повторяется съ именемъ Соломона, оставаясь однимъ и тѣм же по содержанию, но видоизмѣняясь подробностями, смотря по тому напр., какая употреблялась уловка для отысканія вора и т.п.» [6, 70]. Ще одним оповіданням, яке звернуло на себе увагу критиків, стало «**Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав**». М. Сумцов вказує на декілька стародавніх сюжетів, які, за розвитком подій, нагадують твір О. Стороженка. У Смоленській губернії, за словами дослідника, було записано казку про сімейну пару, яку диявол не міг посварити впродовж довгого періоду часу, які б зусилля він не застосовував. Його підлеглий – чорт – погоджується допомогти хазяїну за винагороду і брехнею спонукає чоловіка до побиття дружини. Але диявол гучним сміхом псує сцену насилля, чоловік розуміє, що його обдурили і з тих пір живе з дружиною ще краще.

Наступна російськомовна казка є ближчою до оповідання письменника, але і тут зла баба відсутня. Замість неї у творі наявні чоловік середнього віку та син жида. Фольклорний твір закінчується перемогою зла, адже інтерпретація злотворця в образі дитини жида натякає на втрату важливого атрибуту людського життя – сімейного благополуччя. До цього ж ряду науковець додає литовську казку, яка є повністю тотожною до оповідання «**Се така баба, що їй на махових вилах чорт чоботи оддавав**», а також німецьку народну казку та чеську народну розповідь. Літератор припускає, що сюжет міг зародитися у XIV ст. в Іспанії і подає одне з оповідань Жуана Мануеля як приклад. М. Сумцов робить висновок, що сюжет про злу бабу та чорта майже не зазнав змін на своєму історичному шляху і навіть зараз постає перед нами в якості прикладу інтернаціональних зв'язків літератур і своєрідного атрибуту національної літератури.

Наша увага не може оминати також оповідання «**Три сестри**». Автор вказує, що воно було записано зі слів сліпої бабусі, тобто письменник лише скористався готовою історією, і нічого нового до неї не додав. І. Стешенко відносить цей твір О. Стороженка до категорії із забарвленням етнографічного характеру, і теж говорить про те, що воно є не оборобкою автора, а стенографічно записаною народною казкою. Думки Д. Чижевського суперечать такому погляду, адже науковець говорить про те, що «**“Три сестри”**» — дуже близько до народного переказу передана казка, відома з Пушкінської «Сказки о царе Салтане» [11, 472]. Окрім іноземних сюжетів, звернімо увагу на твори О. Стороженка, в основі яких лежить **скупчення українського фольклорного матеріалу**. Так, оповідання «**Скарб**» або ж «**Як Бог дасть**», по-новому подає читачу народну приказку «Як Бог дасть, то й у вікно кине». Д. Чижевський оглядово пояснює, що цей твір є «сполучення різних анекдотів про байбаків та скарб, що дістається лівинцеві без усяких зусиль». [11, 472]. Так само описово про оповідання пише М. Петров. Дослідник наголошує на тому, що воно не є цільною фантазією народу, а зібране з декількох приказок та прибауток. Більш конкретизовано походження оповідання пояснює І. Стешенко, а також подає посилання на схожий сюжет («Як Бог дасть, то і в вікно подасть»), записаний Б. Грінченком.

Оповідання О. Стороженка «**Два брати**», за словами Д. Чижевського, є переробкою української казки, яка розповідає про дві долі. І. Стешенко, у свою чергу, наголошує на широкому розповсюдженні в народній поезії мотиву про те, як багатий брат занедбує життя бідного родича, і описує подібний сюжет («Про двох братів: убогого та багатого»), записаний Б. Грінченком в с. Нижня Сироватка у 1885 р. Ця історія стала своєрідним каркасом для твору письменника, адже головними персонажами в ній є два брати, один з яких голодує і звертається з проханням про допомогу до старшого брата. Персонаж отримує

трохи хліба дорогою ціною, але, врешті-решт, брати обмінюються ролями, і бідний брат стає багатим. А старший брат перетворюється на каліку і стає жертвою чортів.

З вище сказаного можемо зробити висновок, що завданням письменника було віднайти українські та іноземні народні перекази, легенди, оповідання та анекдоти і оформити їх, надаючи текстам своєрідної української ідентичності. Це дає змогу говорити про ґрунтовний внесок фольклориста в українську літературу ХІХ століття. Літературна спадщина О. Стороженка українською мовою не надто багата, але відчутною є непохитність переконань письменника в мові, культурі та традиціях своїх предків, що передається читачам.

Подальше всебічне вивчення творів О. Стороженка, написаних українською мовою, може стати перспективним для кращого розуміння процесів, що відбувалися в українській літературі другої половини ХІХ століття.

Список використаної літератури

1. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва: ОЛМА-Прессобразование, 2004. 781 с.
2. Грушевський М. ХХVІІІ. Українське відродження в Росії. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2015. Т.22. С. 360–375.
3. Хропко П. Творчість О. Стороженка в контексті української прози і літературно-критичної думки. *Радянське літературознавство*. 1988. № 9. С.15-23.
4. Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка : (нариси з новіт. укр. письменства) : статті / Микола Зеров; Наук.-ідеолог. центр ім. Д. Донцова. Дрогобич: Відродження, 2007. 566 с.
5. Кримський А. Твори в п'яти томах / Ред. кол.: Білодід І. К., Ганусець О. І., Дей І. О., Жовтобрюх М. А., Засенко О. Є., Зубков С. Д., Колесник П. Й., Смолич Ю. К. К. : Наукова думка, 1973. Т. 5. 548 с.
6. Веселовский А. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Мольфаре и Мерлине. СПб.: Тип. В. Демакова, 1872. 350 с. URL:<http://books.e-heritage.ru/book/10083686> (дата звернення: 25.12.2019).
7. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: в 3 т. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1895-1899. Вып. 1. 1895. 308 с.
8. Дашкевич Н. Из истории средневекового романтизма. Сказания о св. Граале. К.: Ун-т св. Владимира, 1877. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10083686> (дата звернення: 13.10.2019).
9. Сумцов Н. Повесть о том, как чорт разсорил супругов. (Литературная родня рассказа А. П. Стороженка: "Се така баба, що и чортїй чтобы на маховых вылаходдавав"). *Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями* / под ред. Н. Я. Янчука. М.: Типо-лит. А. В. Васильева, 1900. Вып. 22. С. 169–171. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003694808_1000209382/ (дата звернення: 18.12.2019).
10. Стешенко І. Ол. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчости. *Записки НТШ*. Львів, 1901. Кн. 5. С. 1-46.
11. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.